

DOI: 10.31648/pw.6863

WIESŁAW BOLESŁAW ŁACH

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1201-2776>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

DZIAŁANIA WOJENNE GEN. ŻELIGOWSKIEGO WOBEC LITWY. PRÓBY ROZSTRZYGNIĘCIA KONFLIKTU PRZEZ LIGĘ NARODÓW

General Żeligowski's warfare against Lithuania. Attempts to resolve the conflict by the League of Nations

ABSTRACT: The situation after World War I was far from stabilizing, and the area of the Vilnius region became the subject of a conflict that for many years cast a shadow on Polish-Lithuanian relations. One should look at this conflict from the perspective of one hundred years, remembering that it turned into an antagonism so sharp and fierce that it even aroused the amazement of bystanders. This topic has been presented in many aspects: events in August and September 1920 preceding the occupation of Vilnius, the position of General Lucjan Żeligowski toward this situation, warfare (called a "rebellion"), the establishment of Central Lithuania and an attempt to sanction the situation in the League of Nations forum. This paper is about the military and political activities of the occupation of Vilnius and its neighbouring areas by Poland in October 1920. The originator of this undertaking was Józef Piłsudski. He admitted to it years later, exactly on the 24th and 25th of August 1923, during the lectures in the hall of the Grand Theatre in Vilnius. Polish-Lithuanian relations in the analysed years should be considered far from accepted international standards. Both Poles and Lithuanians can be held responsible in view of the above facts. Awareness of these events is extremely important for both nations for mutual understanding and agreement.

KEYWORDS: conflict, League of Nations, Lithuania, Poland, Vilnius

1. Wstęp

Wydawać by się mogło, że zakończenie I wojny światowej przyniesie unormowanie stosunków między sąsiadującymi narodami – Polakami i Litwinami. Niestety, nie osiągnięto porozumienia, a obszar Wileńszczyzny stał się przedmiotem konfliktu, który na długie lata położył się cieniem na obopólne relacje.

Prezentowany artykuł w swej treści został poświęcony działaniom militarnym i politycznym, których efektem było zajęcie w październiku 1920 r. przez stronę

polską Wilna i Wileńszczyzny. Pomysłodawcą tego przedsięwzięcia był Józef Piłsudski, który przyznał się do tego po latach w trakcie wygłoszonych wykładów w sali wileńskiego Teatru Wielkiego 24 i 25 sierpnia 1923 r. (Piłsudski 1937, 126).

Na konflikt ten w artykule pragnę spojrzeć z perspektywy stu lat pamiętając, że przerodził się on w antagonizm tak ostry i zawzięty, iż budził wręcz zdumienie postronnych obserwatorów. Podjęty temat został ujęty wieloaspektowo, przedstawiając wydarzenia w sierpniu i wrześniu 1920 r. poprzedzające zajęcie Wilna, stanowisko gen. Lucjana Żeligowskiego w zaistniałej sytuacji oraz działania wojenne (zwane „buntem”), których efektem były powstanie Litwy Środkowej oraz próba usankcjonowania zaistniałej sytuacji na forum Ligi Narodów.

W polskiej i litewskiej historiografii problematyką tą zajmowało się wielu historyków. Oczywiście ze względu na ramy objętościowe nie jest możliwa ani całościowa charakterystyka zasobów archiwalnych, ani popełnionych publikacji. Mógłby to być temat odrębnego referatu czy opracowania. Mam nadzieję, że we wnikliwym i całościowym przedstawieniu tematu pomoże załączona do artykułu bibliografia.

Relacje polsko-litewskie w analizowanych latach uznać należy za dalekie od normalizacji. Odpowiedzialnością za taki stan rzeczy można obarczyć zarówno Polaków, jak i Litwinów. W rozważaniach staram się być bezstronny i chciałbym, aby publikacja ta przysłużyła się sprawie zrozumienia i porozumienia. Zwłaszcza młodsze pokolenie mało wie o naszych sąsiedzkich relacjach. Funkcjonują wprawdzie przeciwstawne i obiegowe sądy, lecz nie tworzą one prawdziwego obrazu, a często są tylko wytworem i echem dawnych urazów i uprzedzeń.

2. Konfrontacja dotycząca południowej Suwalszczyzny – rozstrzygnięcia militarne i polityczne

Wytyczenie granicy polsko-litewskiej było zadaniem bardzo trudnym. Żadna z diskutowanych propozycji nie zadowalała obu stron. Próbowano różnych sposobów rozwiązania konfliktu, prowadząc bezpośrednio rokowania czy wykorzystując kontakty dyplomatyczne i forum Ligi Narodów. Jednak Litwini z nieufnością przyjmowali wszelkie polskie propozycje w tym plany federacyjne, widząc w tym próbę polonizacji i zagrożenia własnej niepodległości (Grygajtis 2001, 231).

Na przełomie 1919 i 1920 r. zręby młodej państwowości litewskiej były już ugruntowane, a Litwa została uznana de facto przez Anglię, Francję oraz wiele innych państw. W pierwszej połowie 1920 r. w wyniku niepomyślnego przebiegu wojny z Rosją sowiecką rząd polski, aby zapewnić sobie neutralność Litwy, 2 lipca 1920 r. uznał to państwo de facto, przez co zachowywał prawo wysunięcia roszczeń terytorialnych. Jednak na konferencji w Spa 10 lipca 1920 r. pod naciskiem

Anglii Polska w zamian za obietnicę pomocy wojskowej musiała zrezygnować warunkowo z Wilna na korzyść Litwy, oddając ostateczną decyzję w tej kwestii w ręce państw ententy (Łach 2010a, 96).

W sporze z Polską Litwa znalazła sprzymierzeńca w Rosji sowieckiej, która uznała Litwę *de facto* notą z 12 kwietnia 1920 r., a 12 lipca tego roku oba kraje zawarły traktat pokojowy, na mocy którego Litwa miała otrzymać Wilno, Grodno i Lidę. 14 lipca 1920 r. Armia Czerwona zajęła Wilno, które na mocy podpisanego traktatu zostało przekazane Litwinom. Tym samym dyplomatyczny spór o granice przekształcił się ponownie w zbrojny konflikt polsko-litewski (Łach 2010a, 97).

Od połowy sierpnia 1920 r. po zwycięstwie nad Armią Czerwoną w Bitwie Warszawskiej sytuacja na frontach zmieniła się na korzyść polską. Należało przede wszystkim doprowadzić do wycofania wojsk litewskich za linię Focha, jednak Litwini nie zamierzali tego robić. Uważali, iż zajęte w lipcu podczas polskiego odwrotu ziemie południowej Suwalszczyzny należą do nich (Rozwój sprawy litewskiej, Archiwum Akt Nowych /AAN/; Budecki 1928, 29-30). Zaostojące się stosunki polsko-litewskie były przedmiotem obrad Rady Obrony Państwa, które odbyły się 27 sierpnia. Chociaż opowiadano się za pokojowym ułożeniem stosunków, to jednak pozostawiono naczelnemu dowództwu pełną swobodę działania w sprawie usunięcia Litwinów z południowej części Suwalszczyzny (Wyszczelski 2008b, 206; Łukomski 1994, 27). W myśl wytycznych Naczelnego Wodza dowódca 2. Armii, gen. Śmigły-Rydz, postanowił przystąpić do oswobodzenia ziemi suwalskiej. Specjalna grupa operacyjna ppłk. Adama Nieniewskiego (w składzie 4. Brygada Jazdy i 41. Suwalski Pułk Piechoty) 31 sierpnia podjęła marsz jednocześnie na Suwałki i na Sejny. Wojsko litewskie opuszczało południową Suwalszczyznę bez zbrojnego oporu, do wieczora 31 sierpnia oddziały polskie na Suwalszczyźnie osiągnęły linię Focha.

Wkrótce nastąpiło jednak przeciwdziałanie strony litewskiej. Zamierzała ona odzyskać utracony wcześniej teren i zadać ciężkie straty stronie polskiej. Działania litewskie rozpoczęte 2 września 1920 r. rozwijały się pomyślnie. 3 września Litwini dotarli w rejon Augustowa, a 4 września ich wojska były bliskie całkowitego pokonania Polaków. W okresie największych sukcesów litewskich w tej fazie walk dowództwo polskie zdecydowało się przeciwdziałać. Strona polska do ataku użyła skromnych sił (pododdziały 6. Pułku Piechoty Legionów, półbrygada jazdy), ale jej przewaga polegała na szybkości działań i większym doświadczeniu bojowym. Wypierając stopniowo Litwinów, oddziały polskie 10 września ponownie osiągnęły linię Focha, która decyzją Rady Najwyższej z 8 grudnia 1919 r. określała tymczasową granicę wschodnią Polski (Smoleński 1938, 50-52; Czubiński 2002, 340; Lesčius 2004, 331-318; Łach 2000, 255; Wyszczelski 2008b, 207; Vitkus 2000, 350).

Mimo zapowiadanego zawieszenia broni Litwini ścignęli na Suwalszczyznę 2. i 3. Dywizję Piechoty, które w sumie liczyły 10 tys. żołnierzy, 400 kawalerzystów i 28 dział. Wykorzystując atut siły, 13 września rano oddziały dwóch dywizji

litewskich przeszły do natarcia na Sejny. W następstwie walk, które przeciągnęły się aż do nocy, kawaleria polska została wyparta z Sejn. Rozpoczęto rokowania o czasowy rozejm, ale bez rezultatu (Łach 2000; Wyszczelski 2008b, 208-209; Rukša 1982, 227-243; Vitkus 2000, 354).

W trakcie walk polsko-litewskich strona Polska 4 września 1920 r. wysłała notę do Ligi Narodów, w której informowała o złamaniu neutralności przez Litwę i zajęciu terytoriów, należących się Polsce zgodnie z decyzją Rady Najwyższej Ligi. Po raz pierwszy kwestia relacji polsko-litewskich została poruszona na posiedzeniu Rady Ligi Narodów 16 września 1920 r. 17 września spór polsko-litewski został zreferowany przez Belga – Paula Hymansa. 20 września Rada Ligi Narodów ogłosiła w tej kwestii specjalną rezolucję, która stanowiła próbę znalezienia kompromisowego rozwiązania. Wzywała Polskę i Litwę do zakończenia wszelkich działań wojennych. Rząd polski, głównie ze względu na ententę, wyraził zgodę na podjęcie rokowań z Litwinami, choć Polacy w gruncie rzeczy nie byli zainteresowani ich powodzeniem z uwagi na tajne plany odzyskania Wilna (Rozwój sprawy litewskiej, AAN; Budecki 1928, 34-35; Łach 2010, 99; Łossowski 1966, 246-248; Sierpowski 2005, 87).

We wrześniu 1920 r. dojrzała kolejna faza konfrontacji polsko-litewskiej. Plan polskiego Naczelnego Wodza dotyczący operacji niemeńskiej, z wojskami Armii Czerwonej tworzących front zachodni, zakładał przejście przez Suwalszczyznę grupy uderzeniowej (dwie dywizje piechoty i dwie brygady kawalerii), sforsowanie przez nią Niemna w rejonie Druskiennik i wyjście na głębokie tyły sił bolszewickich od północy. Zgodnie z życzeniem Piłsudskiego wojska polskie miały przejść przez Suwalszczyznę i skrawek terytorium Litwy pod Druskiennikami w ten sposób, aby zadać Litwinom możliwie najmniejsze straty. 22 września 1920 r. 1. Dywizja Piechoty Legionów przełamała front litewski i nacierając od południa przez Zelwę i Giby oraz od zachodu z Krasnopola, po walkach opanowała Sejny. Litewska 2. Dywizja Piechoty straciła ponad tysiąc żołnierzy, którzy zostali wzięci do niewoli oraz większość artylerii (Lesčius 2004, 321-330; Łach 2000, 255; Vitkus 2000, 357).

Zwycięska bitwa nad Niemnem, która toczyła się w dniach 20-26 września, przełamała opór Armii Czerwonej i stworzyła dogodną sytuację militarną na kresach północno-wschodnich. Polepszyła też znacznie polską pozycję polityczną, skłaniając Moskwę do podjęcia rozmów pokojowych oraz przekonała rząd w Kownie o konieczności poszukiwania z Polską w drodze negocjacji rozwiązań kompromisowych (Wyszczelski, 2008a, 144-192; Łukomski/Polak, 1994, 137)¹.

Zwaśnione strony rozpoczęły 30 września 1920 r. konferencję w Suwałkach. Na czele obu delegacji stali wojskowi: polskiej – płk Mieczysław Mackiewicz, li-

¹ Źródłowymi pracami dotyczącymi bitwy są m.in. Kutrzeba 1926; Tarczyński 1998; 1999; Wyszczelski 2003.

tewskiej – Maksimas Katche (Rozwój sprawy litewskiej, AAN; Budecki 1928, 38). Delegacje 7 października podpisały umowę o wprowadzeniu zawieszenia broni oraz ustaliły nową linię demarkacyjną między Polską a Litwą (Budecki 1928, 37; Lesčius 2004, 344-347; Vitkus 2000, 366-367). Linia ta przebiegać miała od granicy Prus Wschodnich do ujścia Czarnej Hańczy do Niemna, następnie wzdłuż Niemna do Merczanki, Merczanką do przecięcia się z linią kolejową Wilno – Orany oraz poprzez Ejszyszki do stacji Bastuny. Jednocześnie w art. V stwierdzono (Radziwonowicz 2011, 223-250):

[...] Umowa niniejsza zacznie być wykonywaną od godziny 12-ej 10-go października 1920 r., termin powyższy w niczem nie narusza przeprowadzonego już w życiu zaprzestania działań bojowych, będzie obowiązującą do czasu ostatecznego uregulowania sporów terytorialnych pomiędzy Rządem Polskim i Litewskim (Umowa... 1920).

Naczelnik Państwa, szczególnie w pierwszej części negocjacji (do 3 października włącznie), był w znacznym stopniu reżyserem tego, co się działo i o czym mówiono w Suwałkach, choć nie miało to właściwie żadnego wpływu na jego zasadnicze zamierzenia. Wtedy jednak zrozumiał, że niepodległa Litwa z Wileńszczyzną, z międzynarodowym poparciem absolutnie nie zgodzi się dobrowolnie na wybór którejkolwiek z jego opcji. Zapewne brał też pod uwagę to, że służąca idei rozczłonkowania Rosji koncepcja federacyjna, której celem było m.in. doprowadzenie do politycznego związku Polski z Litwą nawet za cenę oddania jej Wilna, nie znajdzie wśród Litwinów zrozumienia, póki miasto to pozostaje w ich rękach. Zdecydował się więc zbrojnie odebrać historyczną stolicę i rozwiązać problem państwowej przynależności Wilna i Wileńszczyzny (Piłsudski 1937, 125; Radziwonowicz 2011, 251-252).

3. Przygotowania do zajęcia Wilna.

Działania wojenne gen. Żeligowskiego

Marszałek Józef Piłsudski już w sierpniu 1920 r. zastanawiał się, jak korzystnie rozwiązać problem Wileńszczyzny. Były to jeszcze pomysły nieokreślone, ale główna ich cecha to dążenie do zbrojnego odebrania Wilna. Pierwsze oznaki jego dążeń w tym kierunku można dostrzec już w rozkazie o przegrupowaniu sił z 18 sierpnia 1920 r. W rozkazie tym Piłsudski 19. Dywizji (przemianowanej przez gen. Hallera) nakazał powrót do dawnej nazwy, czyli Dywizji Litewsko-Białoruskiej i rozkazał przesunąć ją ze składu 1. Armii do 2. Armii. Natomiast w „Instrukcji dla 2 Armii” z 29 sierpnia 1920 r. wprowadził podział na formacje wojskowe „regularne” i „nieregularne”. Do tych drugich zaliczył, ku żalowi i rozgoryczeniu żołnierzy, dumnych z tradycji swojej formacji, właśnie Dywizję Litewsko-Białoruską,

22. Dywizję Ochotniczą oraz 211. i 212. Pułk Ułanów. Rozkaz naczelnego dowództwa wyjaśniał, iż „podział na formacje regularne i nieregularne uwarunkowany jest trudnościami natury politycznej, związanymi z dalszą akcją poza tzw. granice państwowe Polski” (Tarczyński 1998, 25).

Już w połowie września 1920 r. Piłsudski zdecydował się na zajęcie Wilna siłą. Nie mógł jednak dokonać tego oficjalnie, z uwagi na spodziewaną reakcję mocarstw. Nie poinformował również o swoich zamiarach parlamentu ani rządu. Na realizatora swych planów wybrał gen. Lucjana Żeligowskiego. Marszałek przedstawił generałowi 1 października w swoim pociągu na stacji w Białymstoku propozycję polegającą na objęciu dowództwa nad oddziałami, które miałyby wyświadczyć posłuszeństwo dowództwu polskiemu i pomaszerować na Wilno, by wyzwolić mieszkającą tam ludność polską spod obcej władzy (Wisner 1999, 136; Łossowski 1966, 265).

Generał Żeligowski mimo wątpliwości, po namyśle, jak sam wspomina, przyjął propozycję dowodzenia:

[...] Naczelnik Państwa przyjął mnie w wagonie i wyłuszczył sprawę wileńską. Trzeba było zająć Wilno wbrew opinii świata. „Nie muszę rozkazywać” powiedział. „W takich sprawach nie może być rozkazu, lecz zwracam się do dobrej woli pana jako do wilnianina”. Zaczęliśmy mówić o kwestii militarnej. Jakie siły ja będę mieć w swoim rozporządzeniu? Dowiedziałem się, że to były małe luźne oddziały liczące 100-1500 ludzi i jeden pułk wileński z małym składem liczebnym. To było stanowczo za mało. We mnie walczyły dwa prądy. Z jednej strony nie miałem zaufania do naszych poczynań. [...] Czy ja mam przyjąć propozycję i zgodzić się na ten najtrudniejszy zamach? [...] Wahałem się. Nie chciałem brać na siebie tak wielkiego zadania. Chciałem wyjaśnić, czy jest jeszcze inna możliwość militarna dla odebrania Wilna. Powiedziano, że nie. Jeżeli nie zajmiemy – zginie dla nas na zawsze. Zgodziłem się. Czułem, że to wszystko zrobię i że okres powojenny sprzyja na takie eksperymenty. Przyjechał [Leon] Bobicki. W nim miałem dobrą pomoc. On zaczął tworzyć rząd. Zająłem się wojskiem. Wytargowałem całą 1 Litewsko-Białoruską Dywizję i oddziały Kościółkowskiego (Sprawa Wileńska... 1922).

2 października gen. Żeligowski przyjechał do Lidy i uczestniczył w odprawie prowadzonej przez Piłsudskiego i gen. Śmigłego-Rydza z kadrą kierowniczą 1. Dywizji Litewsko-Białoruskiej. Nie wszyscy byli przeświadczeni o celowości i słuszności tej decyzji, a przede wszystkim formie jej realizacji. Obawy wynikały przede wszystkim z tego, iż Piłsudski miał zapowiedzieć, że ani teraz, ani później nie otrzymają formalnego rozkazu uczestnictwa w tej akcji (Fabisz 2007, 114-117; Wyszczelski 2008b, 243-247; Żeligowski 1943, 36-37).

Podstawę wojsk grupy gen. Żeligowskiego stanowić miała wspomniana 1. Dywizja Litewsko-Białoruska, znajdująca się 6 października w okolicach Woronowa, Butrymańców i Bieniakoni. Łącznie grupa liczyła ok. 14 tys. żołnierzy.

Obok niej wydzielono oddział ochotniczy mjr. Zyndrama-Kościałkowskiego, który rekrutował się przede wszystkim ze składu 22. Dywizji Piechoty. Planowano także utworzenie zgrupowania kawalerii złożonego z kresowiaków.

Dla gen. Żeligowskiego noc z 7 na 8 października była jedną z najtrudniejszych nocy w jego bogatym życiorysie. Wspominając owe wydarzenia, pisał:

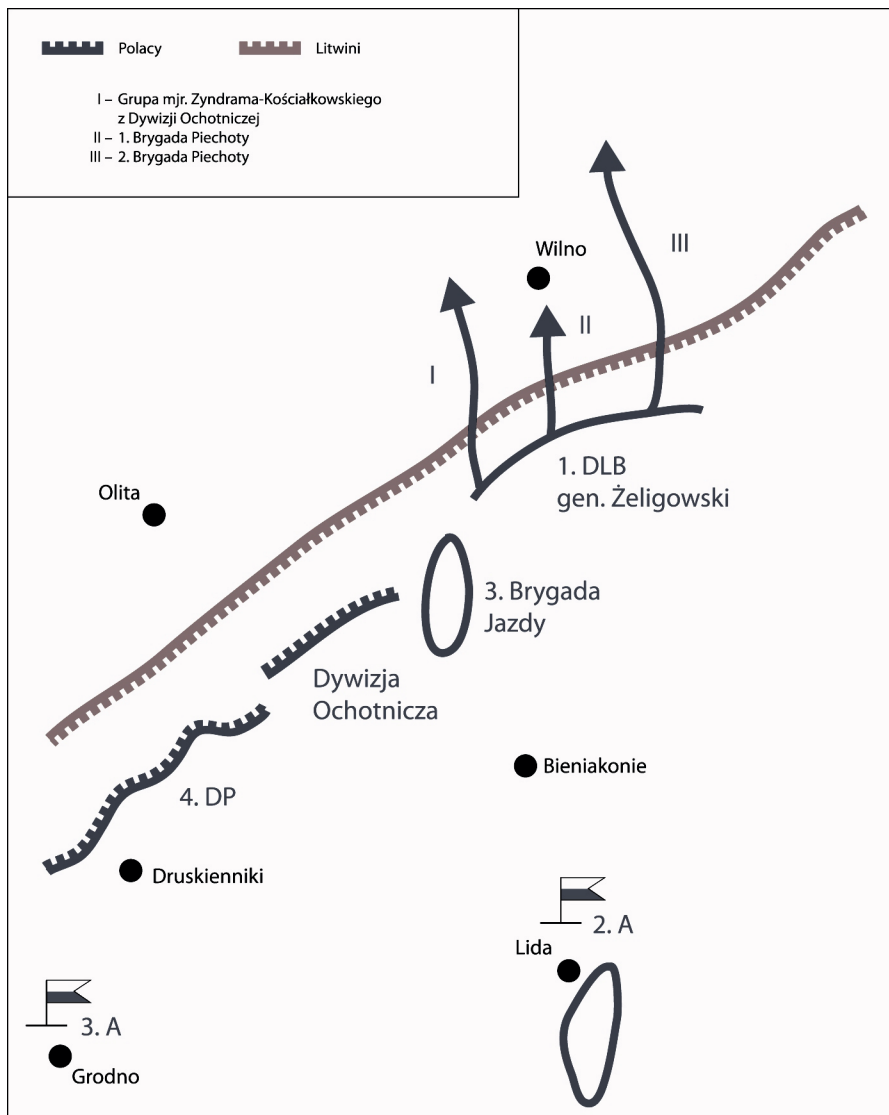
[...] W życiu moim było kilka wypraw, kiedy musiałem zdecydować i postawić na kartę własne życie. Lecz nigdy nie miałem tak ciężkiej sytuacji. Chodziło nie tylko o moje życie, lecz chodziło o ludzi, któremi dowodziłem a jeszcze, co najważniejsza – o Wilno. Trzeba było ze szczupłymi siłami pokonać Litwinów, zając Wilno, nie dopuścić do pogromów, wytrzymać odium zagranicy i niezrozumienie Polski, stworzyć administrację i utrzymać ład w wojsku. Widziałem przed sobą i rozumiałem te trudności. Ciężar wielkiej odpowiedzialności mnie przygniatał, lecz nie było czasu na wątpienia. O świcie oddziały ruszyły na linię Mereczanki (Sprawa Wileńska... 1922).

Tuż przed wyruszeniem wojsk na Wilno gen. Żeligowski wysłał tajną depezę do rąk własnych gen. Sikorskiego, w której informował:

[...] Zważywszy, że zawarte z rządem kowieńskim linie rozejmowe z góry i na niekorzyść nas mieszkańców Ziemi: Wileńskiej, Grodzieńskiej i Lidzkiej, nasz kraj wraz z polskim Wilnem przesadzają Litwinom, postanowiłem z orężem w ręku prawo samostanowienia mieszkańców mojej Ojczyzny bronić i objąłem dowództwo nad żołnierzami z tych ziem pochodzących. Nie mając możliwości postępowania wbrew własnemu sumieniu i w poczuciu obowiązku obywatelskiego, z żalem zgłaszam zwolnienie z obowiązku służby i d-twa grupy (Tarczyński 1999, 675).

Akcja rozpoczęła się rankiem 8 października 1920 r. Jej plan zakładał uchwycenie podstaw wyjściowych do zdobycia Wilna. Grupa mjr. Mariana Zyndram-Kościałkowskiego z Dywizji Ochotniczej znajdowała się na lewym skrzydle i maszerowała przez Puszcę Rudnicką do rejonu Popiszki-Rudniki. 1. Dywizja Litewsko-Białoruska wyruszyła dwiema zasadniczymi kolumnami po obu stronach traktu lidzkiego (tor kolejowy Lida-Wilno), 1. Brygada pod dowództwem płk. Władysława Bejnara została skierowana do rejonu Tereszyszki-Śliżuny-Halino. 2. Brygada Litewsko-Białoruska pod dowództwem płk. Kazimierza Rybickiego posuwała się w kierunku Jaszun (Tarczyński 1999, 681-682; Łukomski/Polak 1994, 150; Smoleński 1938, 459-461; Wyszczelski 2008b, 243-247).

Gen. Sikorski, dla zachowania pozorów rzekomej nielojalności gen. Żeligowskiego, po otrzymaniu jego decyzji o wymówieniu posłuszeństwa złożył w tej sprawie oficjalny meldunek do Kwatery Głównej Naczelnego Wodza. W meldunku gen. Sikorski użył słów i zwrotów karcących „bunt” generała. Określenie postawy gen. Żeligowskiego mianem „buntu” weszło do historiografii oraz wywołało u niego poczucie wielkiej krzywdy i miało, jego zdaniem, duże konsekwencje polityczne.

Ryc. 1. Szkic zajęcia Wilna przez gen. Lucjana Żeligowskiego w październiku 1920 r.
 Źródło: opracowanie własne

Rankiem 8 października o godzinie 6.00 trzy kolumny wojsk dowodzonych przez gen. Żeligowskiego ruszyły na Wilno. Zanim to nastąpiło, oficerowie otrzymali polecenie, by wziętych do niewoli żołnierzy litewskich po rozbrojeniu puszczać wolno, tłumacząc, że Polacy nie dążą do prowadzenia wojny z Litwinami, tylko wracają po wojnie z Rosją sowiecką do swoich domów. Do pierwszego zetknięcia

i wymiany ognia z oddziałami litewskimi doszło koło stacji Stasiły oraz przy przekraczaniu rzeki Mereczanki przez 1. Batalion Litewsko-Białoruski, nieopodal miasteczka Jaszuny, w którym stacjonował 4. Pułk Piechoty Litewskiej. Doszło tam do dość zacieklej, kilkugodzinnej walki, w wyniku której wojska Żeligowskiego zajęły przeprawy przez rzeką i zdobyły wielu jeńców. 9 października 1920 r. oddziały gen. Żeligowskiego rozpoczęły wczesnym rankiem swój marsz w kierunku Wilna. Oddziały litewskie próbowały się bronić, lecz zostały rozbite. Polacy mieli otwartą drogę do miasta (Tarczyński 1999, 718-719; Lesčius 2004, 347-357; Vitkus 2000, 369-376; Wyszczelski 2008b, 254-257).

Po zajęciu Wilna przed gen. Żeligowskim stanęła konieczność utworzenia w nim nowej władzy. 12 października 1920 r. wydał on dekret, w którym ogłosił się Naczelnym Dowódcą Wojsk Litwy Środkowej i jako władza zwierzchnia proklamował państwowość Litwy Środkowej, określając jej terytorium. Jako organ wykonawczy władzy zwierzchniczej została powołana 14 października Tymczasowa Komisja Rządząca (Budecki 1928, 38; Fabisz 2007, 144-149; Krajewski 1996, 52; Vitkus 2000, 377-376).

Stosunki Litwy Środkowej z Litwą Kowieńską były złe. Oddziały gen. Żeligowskiego po zajęciu Wilna w ciągu kilku następných dni przesuwały się na zachód i północ od miasta. Dochodziło w tym czasie do sporadycznych walk z Litwinami. Od 20 października 1920 r. inicjatywę na froncie przejęły wojska Litwy Środkowej. Rankiem tego dnia 13. Pułk Ułanów Wileńskich dowodzony przez płk. Mścisława Butkiewicza przedostał się na teren zajęty przez Litwinów. W nocy z 20 na 21 października zaatakował on wojska litewskie, stacjonujące nieopodal wsi Pikieliszki, zadając im poważne straty. W trakcie zaciętych walk żołnierze polscy pochycili wielu jeńców, wśród nich także sztab 1. Dywizji z jej dowódcą generałem Stasysem Nastopką (Łossowski 1966, 217).

W ostatnich dniach października 1920 roku regularne oddziały 1. Dywizji Litewskiej rozpoczęły kontratak i po ciężkich walkach zepchnęły one wojsko Litwy Środkowej z powrotem za Giedrojcie. W drugim tygodniu listopada 1920 r. dowództwo wojsk Litwy Środkowej rozpoczęło przygotowania do ataku. Celem ofensywy miało być zajęcie Szyrwint i Giedrojć oraz dotarcie do linii demarkacyjnej z czerwca 1920 r. Działania ofensywne wojsk Litwy Środkowej spotkały się z ostrą krytyką ze strony Ligi Narodów. 19 listopada 1920 r. gen. Żeligowski zgodził się powstrzymać wszelkie działania zaczepne swojej armii, jeśli strona litewska zobowiąże się do tego samego. 21 listopada 1920 r. nastąpiło nieformalne zawieszenie broni (Lesčius 2004, 400-401; Sierpowski 2005, 89; Vitkus 2000, 399-401; Wyszczelski 2008b, 264).

4. Próby rozstrzygnięcia konfliktu przez Ligę Narodów

Równolegle konflikt polsko-litewski stał się przedmiotem debaty na forum Ligi Narodów. Litwini alarmowali o atakach wojsk polskich i zagrożeniu Kowna, obawiali się o los niepodległego państwa litewskiego. W tej sytuacji przewodniczący Rady Ligi Narodów zdecydował postawić sprawę zajęcia Wilna na najbliższym posiedzeniu Rady w dniu 25 października 1920 r. Przewodniczący przekonywał, że najistotniejszy w sporze jest autorytet Ligi i dotrzymanie przyjętych zobowiązań (Raport o sytuacji politycznej... 1993; Łossowski 1985, 170; Cesarz 1993, 134-204).

Przedstawiciele Ligi Narodów zaproponowali, aby konflikt polsko-litewski rozwiązać zgodnie z wolą ludności, czyli przeprowadzić plebiscyt. Ta forma rozstrzygnięcia sporu nie odpowiadała obydwu stronom, nie odważyły się jednak otwarcie przeciwko temu zaprotestować. 28 października 1920 r. podjęto uchwałę o przeprowadzeniu plebiscytu na spornych terenach pod auspicjami Ligi Narodów (Łossowski 1996, 209; Sierpowski 2005, 90).

Liga Narodów przystąpiła do przygotowań plebiscytowych i powołała Komisję Kontrolną. 10 listopada 1920 r. wystosowano notę do rządów obu państw o wstrzymanie działań wojennych. 21 listopada zaczęło obowiązywać formalne zawieszenie broni, a 27 listopada Komisja Kontrolna Ligi Narodów w towarzystwie delegata polskiego, Michała Kossakowskiego, udała się do Kowna, gdzie w wyniku przeprowadzonych pertraktacji z przedstawicielami rządu litewskiego sporządzono protokół zawieszenia broni. Umowa została podpisana 29 listopada i stanowiła, że działania wojenne między oddziałami litewskimi a oddziałami gen. Żeligowskiego zostaną zakończone 30 listopada 1920 r., po czym nastąpi natychmiastowa wymiana jeńców wojennych. Komisja Kontrolna miała zająć się natomiast ustaleniem pasa neutralnego pomiędzy zwaśnionymi stronami (Rozwój sprawy litewskiej, AAN; Budecki 1928, 44-45; Cesarz 1993, 188-189; Lesčius 2004, 402-404; Łossowski 1985, 190; Czubiński 1992, 101; Vitkus 2000, 403).

Polska i Litwa tymczasem wiodły spory proceduralne, a wynikało to z postawy obu stron, gdyż nie były one zainteresowane zorganizowaniem plebiscytu na terenie Wileńszczyzny. W takiej sytuacji Liga Narodów zrezygnowała z przedstawionej propozycji, zachowując w sporze jedynie rolę mediatora (Tymczasowa Komisja... 1920).

Rozmowy polsko-litewskie przeniesiono do Brukseli. Pierwsze posiedzenie odbyło się 20 kwietnia 1921 r. Mimo miesięcznych obrad nie zdołano uzgodnić wspólnego stanowiska. Projekt Ligi Narodów zakładał podział Litwy na dwa kantony: wileński i kowieński ze stolicą w Wilnie. W tej koncepcji Wilno było litewskie. Przewidywano również sojusz litewsko-polski oraz wspólną politykę zagraniczną. Litwini nie zaakceptowali tej propozycji, strona polska miała również zastrzeżenia. Obustronne kontrowersje doprowadziły do zawieszenia

obrad 3 czerwca z zamiarem wszczęcia ich powtórnie w Genewie. W tej sytuacji zaproponowano drugi plan, nad którym podjęto dyskusję 26 sierpnia 1921 r. w Genewie. Zakładał on, że Wileńszczyzna będzie stanowić autonomiczny obszar wewnątrz państwa litewskiego, a Polska i Litwa powiązane miały być luźniejszym związkiem, szczególnie w sprawach polityki zagranicznej. Żadna ze stron sporu nie wyraziła zainteresowania nowym projektem (Notatka... 1921; Budecki 1928, 47-49; Grygajtis 2001, 352; Sierpowski 2005, 92).

Tym samym misja zakończyła się niepowodzeniem. Ostatecznie 13 stycznia 1922 r. Rada Ligi Narodów podjęła uchwałę zamykającą procedurę ugodową, jednocześnie postanowiła wycofać Wojskową Komisję Kontrolną, zadowolając się zapewnieniem obu państw, że nie będą czynić przeciwko sobie żadnych nieprzyjacielskich kroków (Cesarz 1993, 196-197).

W trakcie toczących się rokowań pod przewodnictwem Ligi Narodów, które nie doprowadziły do kompromisu, Tymczasowa Komisja Rządząca Litwy Środkowej postanowiła doprowadzić do uregulowania sprawy Wileńszczyzny (Krótki zarys... 1921). Komisja twierdziła, że jedyną instytucją, która może decydować o losach ziemi wileńskiej, jest zgromadzenie obywateli kraju. Ostatecznie wybory do Sejmu Wileńskiego odbyły się 8 stycznia 1922 r. W Sejmie Wileńskim większość stanowili zwolennicy inkorporacji. Na pierwszym posiedzeniu 20 lutego 1922 r. podjął on uchwałę o wcieleniu Wileńszczyzny do Polski, a polski Sejm Ustawodawczy aprobował tę decyzję 24 marca 1922 r. (Grygajtis 2001, 363; Kosiarz 2004, 82-85; Srebrakowski 1993, 57; Vitkus 2000, 457).

Rząd litewski ostro protestował z powodu włączenia Wileńszczyzny do Polski, Warszawa zaś domagała się normalizacji wzajemnych stosunków, a przede wszystkim wytyczenia granicy państwowej i likwidacji pasa neutralnego. Przyczyniło się do tego zajęcie przez Litwinów 15 stycznia 1923 r. Kłajpedy, która pozostawała pod kontrolą wielkich mocarstw. Rząd polski postanowił wykorzystać akcję Litwinów do uzyskania zgody na inkorporację Wileńszczyzny i w tym celu złożył w Radzie Ambasadorów protest przeciwko naruszeniu praw Polski do korzystania z wolnego portu w Kłajpedzie, występując również o definitywne uznanie granicy polsko-litewskiej (Gaigalaitė 1999, 95-100; Łossowski 2007, 37-53; Mikulicz 1976, 66-91; Vitkus 2000, 505-507).

Dużą rolę w rozwiązywaniu sporu polsko-litewskiego odgrywał Rzym, bowiem 20 stycznia 1923 r. Włosi zaproponowali, aby Rada Ambasadorów rozpatrzyła sprawę Kłajpedy wraz ze sprawą wschodnich granic Polski i definitywnie je załatwiła. Ostatecznie Rada Ligi Narodów podjęła uchwałę o podziale pasa neutralnego. Ustalono, że zajęcie strefy nastąpi 15 lutego 1923 r. W odpowiedzi rząd litewski 10 lutego 1923 r. wystosował notę do Ligi Narodów, która zawierała propozycję przekazania tej sprawy Stałemu Trybunałowi Sprawiedliwości Międzynarodowej. Odebrano to za działanie na zwłokę (Czubiński 1992, 111; Sierpowski 2005, 101; Vitkus 2000, 512).

Polacy rozpoczęli przygotowania do siłowego zajęcia swojej strefy. Zajęcie strefy miało nastąpić 15 lutego. Strona polska bardzo starannie przygotowywała się do wykonania tego zadania. Zostały ściągnięte oddziały policji i straży granicznej, na których spoczywało zadanie wkroczenia i zajęcia spornych terenów. Oddziały wojskowe nie miały być użyte, stanowiły odwód, który miał być wykorzystany w wypadku zaostrzenia się sytuacji. Bezpośrednio działaniami kierował marszałek Józef Piłsudski, który powołał do wykonania zadania Grupę Pułkownika Paślawskiego (Wojewódzka Komenda... 1923).

Obawiając się reakcji Litwinów, poinformowano ich 14 lutego 1923 r. o planowanych zamierzeniach. Mimo podjętych wyprzedzających działań doszło do starć zbrojnych między stronami. Zajmowanie przyznanych jej terenów pasa neutralnego zostało zakończone 17 lutego 1923 r. Po zaprzestaniu walk 18 lutego rozpoczęto rokowania z przedstawicielami wojskowymi obu stron, które miały doprowadzić do ustalenia przebiegu linii rozgraniczenia. Rokowania doprowadziły do wycofania się w dniach 23-25 lutego oddziałów polskiej policji z zajętych po stronie litewskiej wsi. W tym samym czasie Litwini na forum międzynarodowym alarmowali, że Polacy zmierzają do zajęcia Litwy (Łach, 2010b, 97-99).

Ostatecznie rezolucja Rady z 3 lutego i opierająca się na niej decyzja Konferencji Ambasadorów z 15 marca 1923 r. określiła granicę polsko-litewską. Podjęta decyzja miała dodatkowe znaczenie, ponieważ anulowała zobowiązania przyjęte przez delegację polską w Spa w lipcu 1920 r., mówiące, że rząd polski przekazuje sprawę Wilna w ręce ententy i zgadza się przyjąć jej postanowienia. Polacy spodziewali się, że rząd litewski nie odważy się zaprotestować przeciwko decyzji Konferencji, jednak reakcje Litwinów okazały się zupełnie przeciwne (Bregman 1931, 142; Vitkus 2000, 520).

Litwini, czując się pokrzywdzeni decyzją Konferencji Ambasadorów, bardzo energicznie zaprotestowali i już 16 kwietnia 1923 r. wystosowali notę do Ligi Narodów, w której oświadczyli, że nie mogą przyjąć postanowień Konferencji. Argumentowali to tym, iż granice państwa litewskiego zostały ustalone bez uprzedniego porozumienia i zgody Litwinów. Tym samym decyzja ta nie może wiązać Litwy, która nie brała udziału w obradach konferencji pokojowej. Rada Ligi Narodów protesty rządu litewskiego odrzuciła, traktując spór jako rozstrzygnięty. Mimo że Litwini podejmowali jeszcze akcje protestacyjne, także na arenie międzynarodowej, ich starania nie przyniosły rezultatów (Budecki 1928, 62; Łossowski 1997, 150-15).

Stosunki polsko-litewskie jednak pozostawały nierozwiązane, żadna ze stron nie chciała ustąpić. Rząd litewski nieustannie negował uchwałę Konferencji Ambasadorów z 15 marca 1923 r., kontynuując politykę odcinania się od Polski, a granicę między państwami traktował jako prowizoryczną linię demarkacyjną. Bezustannie domagał się ponadto interwencji państw zachodnich, podkreślając i przypominając o bezprawnej okupacji Wilna (Bregman 1931, 48 i 143).

5. Zakończenie

W relacjach polsko-litewskich rozpoczął się okres pasywnego, chronicznego konfliktu, który przez wiele lat miał pozostać nierozwiązany. Warto w tym miejscu przytoczyć słowa S. K. Buchowskiego:

[...] Na obrazie konfliktu z Litwą zaciążyło kilka przesłanek. Przede wszystkim u progu międzywojennej niepodległości większość Polaków nie rozumiała litewskich pretensji do samodzielności, uznając je za przejawy szkodliwego separatyzmu. Ze względu na specyfikę polskiego mickiewiczowsko-sienkiewiczowskiego postrzegania Litwy zwykle odrzucano racjonalne próby wyjaśnienia przyczyn antagonizmu. Z reguły sprzeciwiano się zwłaszcza tłumaczeniom wskazującym na naturalny charakter narodowych i państwowych aspiracji Litwinów (Buchowski 2011, 361-362).

Działania wojenne gen. Żeligowskiego, zajęcie Wileńszczyzny, próby rozstrzygnięcia konfliktu przez Ligę Narodów, a także wcześniejsze wydarzenia, takie jak walki o południową Suwalszczyznę czy polsko-litewskie rokowania, uległy daleko idącemu uproszczeniu i pewnej mitologizacji, która kładła się cieniem na stosunki polsko-litewskie na początku lat 90. i powodowała, że przez cztery lata strony nie mogły dojść do porozumienia co do treści wspólnego traktatu. W końcu w 1994 r. w preambule „Traktatu między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Litewską o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy” (Dz.U. z dnia 20 lutego 1995 r.) zamknięto oficjalnie sporne kwestie historyczne.

Nie oznacza to, że strony zrezygnowały ze swoich stanowisk, choć paradoksalnie współczesna sytuacja międzynarodowa powoduje, że kwestie historyczne zeszły na plan dalszy, a więc jest nadzieja spojrzenia na te wydarzenia z innej perspektywy i bez emocji oraz możliwość stwierdzenia, że wcześniejsze oceny – często formułowane w warunkach konfrontacji – były ograniczone i jednostronne.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Krótki zarys obecnego położenia w Litwie Środkowej, sporządził M. S. Kossakowski, 17 czerwca, Warszawa 1921. AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 61.03.

Rozwój sprawy litewskiej, AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 61.03.

Sprawa Wileńska, Wilno, dn. 18/XII.1922, AAN, Akta gen. L. Żeligowskiego, 105.21.

Stan sprawy litewskiej na początku 1922 r. Warszawa 1922, s. 8-9. Opracowanie zwarte wydane jako materiał informacyjny, AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 61.03.

Umowa pomiędzy Delegacją Rządu Polskiego a Delegacją Rządu Litewskiego, AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 61.03.

- Notatka (Nr. 633/T) Konsula Generalnego Stanisława Srokowskiego do Ministra Spraw Zagranicznych z konferencji z dr Griniusem – premierem rządu litewskiego 11 listopada 1921 r. w Królewcu, LCVA, 22.1.55.
- Raport o sytuacji politycznej w Litwie Kowieńskiej. II Oddział. Referent Polityczny, L. 535/II, LCVA, 22.1.19.
- Tymczasowa Komisja Rządząca Środkowej Litwy, Departament Spraw Zagranicznych do Departamentu Spraw Zagranicznych MSZ Polski. Wilno 12.XII.1920 r, LCVA, 22.1.13.
- Wojewódzka Komenda Straży Granicznej Wilno. Akcja dotycząca zajmowania pasa neutralnego przez Straż Graniczną – 1923 r. Archiwum Straży Granicznej, 1494/27

Źródła drukowane

- PIŁSUDSKI, J. (1937), Pisma zbiorowe. Warszawa.
- TARCZYŃSKI, M. (red.) (1998), Bitwa niemeńska 29 VIII – 18 X. Dokumenty operacyjne, cz. 1 (29 VIII – 19 IX). Warszawa.
- TARCZYŃSKI, M. (red.) (1999), Bitwa niemeńska 29 VIII – 18 X 1920. Dokumenty operacyjne, cz. 2 (20 IX – 18 X). Warszawa.
- Żeligowski, L. (1943), Zapomniane prawdy. Londyn.

Opracowania

- BREGMAN, A. (1931), Liga Narodów 1920-1930. Bilans dotychczasowej działalności. Warszawa.
- BUCHOWSKI, K. (2011), Obraz konfliktu z Litwą w polskiej świadomości historycznej okresu międzywojennego, W: Laurinavičius Č./Milewski, J. J. (red.), Suwalkų Sutartis: faktai ir interpretacijos, Umowa Suwalska: fakty i interpretacje. Vilnius, 361-369.
- BUDECKI, Z. (1928), Stosunki polsko-litewskie po Wojnie światowej 1918-1928. Warszawa.
- CESARZ, Z. K. (1993), Polska a Liga Narodów. Kwestie terytorialne w latach 1920-1925. Studium prawno-polityczne. Warszawa.
- CZUBIŃSKI, A. (red.) (1999), Problem granic odrodzonego państwa polskiego w latach 1918-1939. Poznań.
- FABISZ, D. (2007), Generał Lucjan Żeligowski. Działalność wojskowa i polityczna. Warszawa.
- GAIGALAITĖ, A. (1999), Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918-1940. Kaunas.
- GRYGAJTIS, K. (2001), Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX wieku. Częstochowa.
- KOSIARZ, B. (2004), Ustrój Litwy Środkowej w latach 1920-1922. Gdańsk.
- KRAJEWSKI, Z. (1996), Geneza i dzieje wewnętrzne Litwy Środkowej (1920-1922). Lublin.
- KUTRZEBA, T. (1926), Studia operacyjne z historii wojen polskich 1918-1921. T. 2: Bitwa nad Niemnem (wrzesień-październik 1920). Warszawa.
- LESČIUS, V. (2004), Lietuvos Kariuomenė. Nepriklausomybės kovose 1918-1920. Wilno.
- ŁACH, W. B. (2010a), Polska północna w systemie obronnym kraju w latach 1918-1926. Olsztyn.
- ŁACH, W. B. (2010b), Zajęcie pasa neutralnego w lutym 1923 roku – próba oceny działań militarnych i politycznych. W: Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw bałtyckich. 2, 97-99.
- ŁOSSOWSKI, P. (1966), Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920. Warszawa.
- ŁOSSOWSKI, P. (1982), Historia Litwy. Wrocław.
- ŁOSSOWSKI, P. (1985), Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883-1939. Warszawa.
- ŁOSSOWSKI, P. (1996), Konflikt polsko-litewski 1918-1920. Warszawa.
- ŁOSSOWSKI, P. (1997), Stosunki polsko-litewskie 1921-1939. Warszawa.

- LOSSOWSKI, P. (2007), *Kłajpeda kontra Memel. Problem Kłajpedy w latach 1918-1939-1945*. Warszawa.
- ŁUKOMSKI, G./POLAK, B. (1994), *W obronie Wilna, Grodna i Mińska w latach 1918-1920*. Koszalin.
- ŁUKOMSKI, G. (1994), *Walka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie 1918-1920, Polityka i działania militarne*. Poznań.
- MIKULICZ, S. (1976), *Kłajpeda w polityce europejskiej 1918-1939*. Warszawa.
- RADZIWONOWICZ, T. (2011), *Polsko-litewskie rokowania w Suwałkach (30 wrzesień – 8 październik 1920 r.)*, W: Laurinavičius Ć./Milewski, J. J. (red.), *Suwałkų Sutartis: faktai ir interpretacijos, Umowa Suwalska: fakty i interpretacje*. Vilnius, 223-252.
- RUKŠA, A. (1982), *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*. Cleveland.
- SIERPOWSKI, S. (2005), *Liga Narodów w latach 1919-1926*. Wrocław/Warszawa/Kraków.
- SMOLEŃSKI, J. (1938), *Walka polsko-litewska na Suwalszczyźnie w wrześniu 1920*. Warszawa.
- SREBRAKOWSKI, A. (1993), *Sejm Wileński 1922 roku. Idea i jej realizacja*. Wrocław.
- VITKUS, A. (2000), *Istorijos įvykių chronologija 1918-1926*. Kaunas.
- WISNER, H. (1999), *Litwa. Dzieje państw i narodu*. Warszawa.
- WYSZCZELSKI, L. (2003), *Operacja Niemeńska 1920 roku*. Warszawa.
- WYSZCZELSKI, L. (2008a), *Niemen 1920*. Warszawa.
- WYSZCZELSKI, L. (2008b), *Wilno 1919-1920*. Warszawa.

